

XORIJIY MANBALARDA XORAZM TARIXI

Shahrisabz davlat pedagogika instituti Tarix yo'nalishi 2-kurs talabasi

Ernazarov Firdavs Norbobo o'g'li

Annotatsiya : Ushbu maqolada Xorazm tarixi boy va ko'p qirrali o'tmishga ega bo'lib, bu mintaqqa qadimdan Markaziy Osiyo sivilizatsiyalarining asosiy markazlaridan biri bo'lib kelgan. Xorijiy manbalarda Xorazm tarixi ko'pincha uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, savdo aloqalari, madaniyatlararo munosabatlari va siyosiy o'zgarishlari orqali yoritilgan. Mazkur maqola Xorazm tarixining muhim davrlari, jumladan, qadimgi davrdan to o'rta asrlargacha bo'lgan bosqichlarini tahlil qiladi. Unda Xorazmni o'rganishda foydalanilgan xorijiy manbalar, jumladan, qadimgi yunon, arab, fors va boshqa tillarda yozilgan asarlar ko'rib chiqib tahlil qilamiz. Shuningdek, bu maqola Xorazm tarixini tadqiq qilishda yangi yondashuvlar va ilmiy izlanishlarning ahamiyatini ham ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Xorazm tarixi, qadimgi Markaziy Osiyo, savdo aloqalari, madaniy meros, xorijiy manbalar, qadimgi yunon yozuvlari, arab geograflari, madaniyatlararo munosabatlari.

ANNOTATION: The history of Khorezm has a rich and multifaceted past, which has long been one of the main centers of the civilizations of Central Asia. In foreign sources, the history of Khorezm is often covered through its socio-economic development, trade relations, intercultural relations and political transformations. This article analyzes important periods of the history of Khorezm, including the stages from ancient times to the Middle Ages. It examines foreign sources used in the study of Khorezm, including works written in ancient Greek, Arabic, Persian and other languages. The article also emphasizes the importance of new approaches and scientific research in the study of the history of Khorezm.

***Keywords:** History of Khorezm, Ancient Central Asia, Trade Relations, Cultural Heritage, Foreign Sources, Ancient Greek Writings, Arab Geographers, Intercultural Relations.*

***АННОТАЦИЯ:** История Хорезма имеет богатое и многогранное прошлое, и этот регион издавна был одним из главных центров центральноазиатских цивилизаций. В зарубежных источниках история Хорезма часто освещается через его социально-экономическое развитие, торговые связи, межкультурные связи и политические изменения. В данной статье анализируются важные периоды истории Хорезма, включая этапы от древности до средневековья. В ней рассматриваются зарубежные источники, используемые при изучении Хорезма, в том числе произведения, написанные на древнегреческом, арабском, персидском и других языках. Также в данной статье подчеркивается важность новых подходов и научных исследований в изучении истории Хорезма.*

***Ключевые слова:** история Хорезма, древняя Средняя Азия, торговые отношения, культурное наследие, зарубежные источники, древнегреческие письма, арабские географы, межкультурные связи.*

KIRISH: Xorazm – Markaziy Osiyoning eng qadimiy va boy tarixga ega mintaqalaridan biri bo‘lib, ming yilliklar davomida siyosiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanishning muhim markazi bo‘lgan. Uning tarixi nafaqat mahalliy manbalarda, balki xorijiy manbalarda ham keng yoritilgan. Xorazmning geografik joylashuvi – Amudaryo bo‘yidagi strategik hudud – uni qadim zamonlardan buyon savdo va madaniyatlararo aloqalar chorrahasiga aylantirgan. Ushbu maqolada Xorazmning turli davrlardagi ahamiyati, xorijiy mualliflarning uning tarixi haqidagi yozuvlari va bu yozuvlarning zamonaviy ilmiy tadqiqotlar uchun qadr-qimmati haqida so‘z yuritiladi. Xususan, qadimgi yunon mualliflari (Gerodot, Strabon), arab tarixchilari va geograflari (Mas‘udiy, al-Muqaddasiy), hamda fors olimlari (Beruniy) asarlari asosida Xorazm tarixining turli bosqichlari

tahlil qilinadi. Bu esa nafaqat mintaqaning boy tarixini o‘rganish, balki uning jahon sivilizatsiyasidagi o‘rnini anglashga ham xizmat qiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI: xorezm (Turkm. Xorazm; O'zbek tili. Xorazm / خارزم) — qadimiy va o‘rta asrlarda yashagan davlat va O‘rta Osiyodagi Amudaryo daryosining quyi oqimida joylashgan tarixiy mintaqa, sug‘orish qishloq xo‘jaligi, hunarmandchilik va savdo-sotiq rivojlangan hududdir.[1]

Bu hududning eng qadimgi arxeologik madaniyatlari Kaltaminor, Tazabagyab va Amirabad madaniyatlarini o'z ichiga oladi. Miloddan avvalgi VI-IV asrlarda Kuyusay madaniyati qadimgi Xorazm sivilizatsiyasini shakllantirdi va uning erta davlatchiligi markazlari (Shimoliy Turkmaniston) shaharlarida joylashgan [2].

U Ahamoniylar davlatining tarkibiga kiruvchi bo‘lib, Xorazm shahridan Buyuk Ipak yo‘li o‘tgan[. Milodiy I ming yillikda yetti asr davomida Afrigid sulolasi hukmronlik qilgan bo'lsa, VIII-XII asrlarda Xorazmdan ilm-fan rivojlanishida muhim rol o'ynagan turli fanlardan o'nlab taniqli olimlar kelib chiqqan. U G'aznaviylar davlati, Seljuk imperiyasining bir qismi bo'lgan va XII-XIII asrlarda Anushtegenidlarning turkiy sulolasi boshchiligida poytaxti (Gurganj) shahrida joylashgan yirik mintaqaviy imperiyaga aylandi. Oltin O‘rda, Temuriylar imperiyasi, Shayboniylar davlati tarkibiga kirar va bir necha asrlar davomida mustaqil davlat bo'lgan. 1873-yilda u Rossiya imperiyasining vassalligi ostiga tushib qoldi. 1924-yildan boshlab tarixiy Xorazm hududining asosiy qismi Turkmaniston O‘zbekiston Respublikasi (Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Xorazm viloyati) va Qozog‘iston tarkibiga kirdi[3].

U Ahamoniylar davlatining tarkibiga kiruvchi bo‘lib, Xorazm shahridan Buyuk Ipak yo‘li o‘tgan. Milodiy I ming yillikda yetti asr davomida Afrig‘iylar sulolasi hukmronlik qilgan bo'lsa, VIII-XII asrlarda Xorazmdan ilm-fan rivojlanishida muhim rol o'ynagan turli fanlardan o'nlab taniqli olimlar kelib chiqqan. U G'aznaviylar davlati, Saljuqiylar Imperiyasining bir qismi bo'lgan va XII-XIII asrlarda Anushtegeninlarning turkiy sulolasi boshchiligida poytaxti

(Gurganj) shahrida joylashgan yirik mintaqaviy imperiyaga aylandi. Oltin O'rda, Temuriylar imperiyaligi, Shayboniylar davlati tarkibiga kirar va bir necha asrlar davomida mustaqil davlat bo'lgan. 1873-yilda u Rossiya imperiyasining vassalligi ostiga tushib qoldi. 1924-yildan boshlab tarixiy Xorazm hududining asosiy qismi Turkmaniston O'zbekiston Respublikasi (Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm viloyati) va Qozog'iston tarkibiga kirib ketgan[4].

Xorazm hududidagi eng qadimgi madaniyatlardan biri Amudaryo deltasida, miloddan avvalgi IV-III ming yilliklarga to'g'ri kelib, uni birinchi bo'lib o'rgangan akademik S. P. Tolstov uni Kaltaminor madaniyati deb atagan. Mamlakat Xorazm nomi birinchi marta miloddan avvalgi VI asrdan qolgan manbalarda uchraydi, ammo uning nomining turli xil talqinlari mavjud. Bir etimologiyaga ko'ra, "Oziqlantiruvchi yer", boshqasiga ko'ra, "past yer". S. P. Tolstovning fikricha, Xorazm nomi "Xurriylar Mamlakati" - Xvarizm deb tarjima qilinadi[5].

Arxeologik qazish ishlari miloddan avvalgi 4-3 ming yilliklarga oid qadimgi baliqchilar va ovchilarning neolit Kaltaminor madaniyati mavjudligini qayd etdi. Bu madaniyatning bevosita avlodi bronza asridagi chorvachilik va qishloq xo'jaligi bo'lib, miloddan avvalgi 2-ming yillikning o'rtalariga borib taqaladi. Xorazm aholisining xalqlar bilan Amu Daryo va Kaspiy dengizi bo'ylab savdo yo'llari bo'yicha aloqalari haqida qadimgi mualliflarning xabarlari ham bor.[6]

Al-Beruniyning ma'lumotlariga ko'ra, qadimgi Xorazm xronologiya tizimlari yillarni miloddan avvalgi 13-asrda hisoblay boshlagan. Amirabod madaniyatining paydo bo'lishi miloddan avvalgi I ming yillikning boshlariga to'g'ri keladi. Bu davrdagi tepaliklar bir necha ming kishi yashagan "Ulkan devorlar" bilan chorva mollarini himoya qilish uchun ulkan korrallar edi, bunday aholi punktlarining tavsifi Avestoda mavjud. Miloddan avvalgi VIII-IV asrlarda Xorazm Buyuk Xorazm olimi, ensiklopedisti Abu Rayhon al-Beruniy (973-1048) "Yodgorliklari" asarida Xorazmdagi turk shohligi qadim zamonlarda mavjudligi haqida quyidagicha ma'lumotlar keltirgan: "Ular (Xorazm aholisi) Iskandardan

980 yil oldin sodir bo'lgan joylashuv boshlanganidan boshlab yillarni sanab chiqdilar, so'ngra Kaykausning o'g'li Siyavushning Xorazmga kelganidan va Keyxusrov va uning avlodlari Xorazmga ko'chib o'tib, o'z hokimiyatini turklar shohligiga kengaytirgan yillarni sanay boshlaganlar. 92 yil yoshda edi (boshidan) to'g'ri keldi [7]

M. A. Itina va Y. A. Rapoportga fikriga ko'ra, dastlab qadimgi Xorazm (Xorazmiy) eng rivojlangan markazlari hozirgi Turkmanistonning Merv va Tedjen vohalari hududida joylashgan Saka-Massaget qabilalari konfederatsiyasiga rahbarlik qilganlar. I. V. Pyankovning ma'lumotlariga ko'ra, miloddan avvalgi VIII asrda Turkmaniston-Xuroson tog'lari va Turkmanistonning Tejen vohasida istiqomat qiluvchi Xorazmiylar Amu daryoning quyi qismiga kelib, tub aholi bilan aralashib ketishgan. [8]

S.Bolelovning fikriga ko'ra, Janubiy Xorazm dastlab O'rta Osiyoning janubiy qadimiy qishloq xo'jaligi hududlaridan kelgan bir guruh aholi joylashib olgan va bu yerdan ilg'or texnologiyalar butun Xorazm hududiga, birinchi navbatda, Amu daryoning deltasiga tarqalgan «ko'prik» bo'lgan. Shu bilan birga, Bolelovning ta'kidlashicha, janubiy viloyatlardan katta guruhlar Xorazm hududiga ko'chib o'tganligi yoki ko'chirilgan deb taxmin qilish uchun hech qanday asos yo'q[9].

Eng qadimgi Xorazm yozuvi Shimoliy Turkmanistonda joylashgan Bol Aybo'g'ir-qo'l aholi punktida topilgan va miloddan avvalgi V—III asrlarga to'g'ri keladi. Miloddan avvalgi V asrda Xorazm yozuvi bu yozuv asosida ishlab chiqilgan. Tuproq-Qala qadimiy panohida arxeologlar tomonidan Xorazm tilidagi hujjatlar arxivi qoldiqlari topilgan. Xorazm yozuvi VIII asrgacha ishlatilgan. Qadimgi Xorazm yodgorliklari, shu jumladan Tuproq-Qala saroyida qazish ishlari paytida charm va yog'ochda, taxta va tayoqlarda hujjatlar topilgan. Ular qora siyoh bilan yozilgan edi. Ularning yozuvini erta Xorazm kursivi deb ta'riflash mumkin. Ko'pgina harflarning shakli Xorazm yozuvidan kelib chiqqan «imperial-oramey» yozuvidagi uslublardan hamda qadimgi Xorazm yozuvlariga xos uslublardan sezilarli darajada farq qiladi. Daraxtdagi hujjatlar orasida

erkaklarning ismlari ro'yxati - katta oilalar tarkibida bo'lgan erkin va uy qullari ("uylar ro'yxati", "uy, oila"). Uy-joylarning 10 ta parchasi topildi[10].

Xulosa

Xorazm tarixi nafaqat Markaziy Osiyo, balki jahon sivilizatsiyasi tarixida muhim o'rin tutadi. Xorijiy manbalarning tahlili shuni ko'rsatadiki, Xorazm qadim zamonlardan buyon savdo, madaniyat va ilm-fanning markazi sifatida shakllangan. Yunon, arab va fors mualliflari yozuvlari mintaqaning o'ziga xosligini, uning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jihatlarini yoritishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Ushbu maqola Xorazm tarixini xorijiy manbalar asosida o'rganishning ahamiyatini ko'rsatib berdi. Bu manbalar mintaqaning tarixiy davrlardagi rivojlanish bosqichlarini chuqurroq anglashga imkon yaratadi. Shuningdek, xorijiy yozuvlarni zamonaviy tadqiqotlar bilan uyg'unlashtirish orqali Xorazmning dunyo tarixidagi o'rnini yanada aniqroq tasavvur qilish mumkin. Bu esa mintaqaning boy madaniy merosini saqlash va kelajak avlodga yetkazishda muhim ahamiyatga ega. Xorazm tarixi bo'yicha tadqiqotlar davom etishi, yangi manbalar va yondashuvlar yordamida mintaqaning hali to'liq ochilmagan jihatlari ham o'rganilishi lozim. Shu tariqa, Xorazmning tarixiy ahamiyatini xalqaro miqyosda yanada kengroq yoritish imkoniyati tug'iladi.

FOYDALANILGAN ADABIOTLAR RO'YXATI

1. Хорезм в истории государственности Узбекистана. - Ташкент, 2013 г. , с. 275
2. ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА ТЮРКОВ В ЛИТВЕ. Сборник научных статей международной конференции. Vilniaus universiteto leidykla VILNIUS 2014, с. 157-160
3. Культура и искусство древнего Хорезма. М., 1981, с3.
4. Рапопорт Ю. А. Краткий очерк истории Хорезма в древности // Приаралье в древности и средневековье. М., 1998,с.28
5. Толстов, С. П. Древний Хорезм (опыт историко-археологического исследования). 1948, с.13

6. Буниятов З. М. [Государство Хорезмшахов-ануштегинидов, 1097-1231](#). М.: «Наука», Главная редакция восточной литературы (1986). Дата обращения: 6 ноября 2021. [Архивировано](#) 6 ноября 2021 года.
7. Гулямов, Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент, 1957.
8. Маньковская, Л. Памятники зодчества Хорезма. Ташкент: Изд-во литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1978, с.44
9. [В. М. Массон](#). Цивилизация Древнего Хорезма (этапы и пути самоидентификации). Самарканд: Институт Археологии АН Узбекистана (1999). — «Время VI-IV вв. до н. э. было эпохой формирования цивилизации древнего Хорезма... Появляются крупные центры типа Кюзели-Гыра и Калалы-Гыра.»
10. В.Н.Ягодин. Низовья Амударьи в эпоху распада первобытно-общинного строя и возникновения первичных государственных образований. (*Хорезм в истории государственности Узбекистана*) - Ташкент, изд. "Узбекистон файласуфлари миллий жамиати"., 2013 г. Отв. ред. Э. В. Ртвеладзе, Д. А. Алимова, стр. 16